

Jan Gurba

Straty osobowe archeologii polskiej w czasie II wojny światowej : próba uzupełnień

Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Historia 60, 257-264

2005

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

JAN GURBA

*Straty osobowe archeologii polskiej
w czasie II wojny światowej (próba uzupełnień)*

Sześćdziesiąta piąta rocznica rozpoczęcia drugiej wojny światowej stanowi pretekst do spojrzenia raz jeszcze – na przykładzie przedstawicieli nielicznej grupy zawodowej archeologów – na martyrologię obywateli II Rzeczypospolitej w latach wojny i okupacji 1939–1945.

Co prawda treść przedstawianego komunikatu zupełnie nie pasuje do uroczystości jubileuszowych, to jednak ośmielam się go przedstawić ze względu na uprawianą przez Jubilatą tematykę badawczą. Zagadnieniom terroru, grabieży oraz zamierzonych i zrealizowanych zniszczeń w okresie 1939–1945 poświęcił przecież Jubilat szereg prac¹.

Podczas ostatniej wojny archeologia polska, podobnie jak cała nauka polska, poniosła ogromne straty osobowe, zarówno spośród pracowników naukowych, jak i personelu pomocniczego i studentów. W znacznej części zostały zniszczone zbiory muzealne, warsztaty pracy, zasoby biblioteczne, wiele prac gotowych do druku i rękopiśmiennych. Od chwili uwolnienia ziem polskich z niemieckiej okupacji rozpoczęło się liczenie strat, odbudowa zniszczeń i starania rewindykacyjne².

¹ Porównaj bibliografię prac Jubilata w niniejszym tomie.

² A. Abramowicz, *Historia archeologii polskiej XX i XXI wiek*, Warszawa–Łódź 1991, s. 139–146.

Pierwsze nekrologi i zestawienia poległych i pomordowanych zaczęto ogłaszać już w 1945 roku³. Ich uzupełnianie o nowe informacje i podsumowywanie trwa praktycznie do dzisiaj⁴.

Dla obliczenia strat ludzkich konieczne jest nie tylko ich zsumowanie, ale i znajomość danych wyjściowych na dzień 31 sierpnia 1939 roku. Niestety 60 lat po wojnie nie dysponujemy jeszcze takimi zbiorczymi zestawieniami i to zarówno w grupie prahistoryków, jak i archeologów klasycznych.

Do grupy działających dyplomowanych prahistoryków zaliczyć należy archeologów–praktyków (prowadzących działalność konserwatorską w terenie, b. delegatów Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie, publikujących wyniki swych prac w czasopismach fachowych⁵), w grupie archeologów klasycznych znajdowali się także przedstawiciele archeologii biblijnej, chrześcijańskiej, filologowie klasyczni i historycy starożytni.

Według szacunków profesorów J. Kostrzewskiego i W. Antoniewicza przed wojną pracowało w zawodzie ponad 45 prahistoryków⁶. Opierając się na zestawieniach A. Abramowicza – wymieniającego uzyskiwane doktoraty oraz wiekszość kolejnych absolwentów prahistorii (z których nie wszyscy, nawet po doktoracie, podejmowali pracę w zawodzie) – liczbę tę należy podnieść do ok. 50 osób, w archeologii klasycznej pracowało ok. 14 osób⁷. Szacunki te znajdują potwierdzenie w bibliografiach zestawionych przez L. J. Łukę⁸ i K. Majewskiego z H. Bittner⁹.

³ K. Jażdżewski, *Ośrodki badawcze polskiej prehistorii*, „Z otchłani wieków”, 19: [1939–] 1945, z. 9–12, s. 11–20; Z. Rajewski, *Biskupin w roku 1939...*, s. 32; J. Kostrzewski i in., *Sprawozdanie z konferencji prehistoryków polskich odbytej w Poznaniu dnia 26 VIII 1945 r...*, s. 42.

⁴ Np. M. M. Blombergowa, *Groby archeologów w Katyniu*, „Przegląd Archeologiczny” 1992, 39, s. 179–181.

⁵ Trudności z ustaleniem liczby czynnie działających archeologów najlepiej obrazuje zestawienie podpisów pod protestem przeciw interwencji Ministerstwa Spraw Zagranicznych Niemiec 1936 roku w sprawie działalności publicystycznej prof. J. Kostrzewskiego (por. A. Abramowicz, *op. cit.*, s. 134–135; K. Jażdżewski, *Pamiętniki. Wspomnienia polskiego archeologa z XX wieku*, Łódź 1995, s. 122–129). Wśród 35 podpisanych osób, poza wykształconymi prahistorykami (między innymi jeden Ukrainiec, Marcján Śmieszko) i jednym archeologiem klasycznym, znajduje się dwoje delegatów Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie, upoważnionych do działalności konserwatorskiej (B. Czapkiewicz, I. Sawicka) oraz gimnazjalny profesor filologii klasycznej, członek Polskiego Towarzystwa Prehistorycznego – wszyscy legitymujący się dorobkiem drukowanym w zakresie archeologii. Podpisani stanowili wówczas około trzech czwartych ogółu czynnych prahistoryków.

⁶ Liczba ta opierała się na wyliczeniach, że w czasie wojny poniosło śmierć 11–12 prahistoryków, czyli 24–25% stanu przedwojennego. Por. J. Kostrzewski, *Losy nauk prehistorycznych w czasie wojny i po wojnie*, [w:] *Nauka polska, jej potrzeby, organizacja i rozwój*, 1947, 25, s. 144; W. Antoniewicz, *Rewindykacja i odszkodowania w zakresie zabytków archeologicznych ziem Polskich*, ZOW 1946, 15, s. 61; A. Abramowicz, *op. cit.*, s. 139.

⁷ A. Abramowicz, *op. cit.*, s. 105–135, *passim*.

⁸ L. J. Łuka, *Materiały do bibliografii polskiej archeologii pradziejowej i wczesnośrednio-wiecznej za lata 1918–1939*, Warszawa 1962; Abramowicz, *op. cit.*, s. 135.

⁹ K. Majewski, H. Bittner, *Materiały do bibliografii archeologii śródziemnomorskiej*

Pominiemy tu przedstawicieli innych nauk, zwłaszcza antropologów, których prace oparte na materiałach wykopaliskowych włączane są do dorobku archeologii polskiej¹⁰.

Nie dysponujemy wykazami studentów, specjalizujących się w archeologii, które przy częstym studiowaniu dwóch kierunków wydają się niemożliwe do wykonania. Fragmentaryczne dane o nich znajdujemy w monografii A. Abramowicza¹¹, i m.in. na marginesie informacji o zjazdach prahistoryków polskich¹².

Nie sposób tu nie wspomnieć o członkach Polskiego Towarzystwa Prehistorycznego, stowarzyszenia powołanego w 1920 roku dla popierania badań nad pradziejami Polski i szerzenia idei ochrony zabytków archeologicznych¹³. 1 stycznia 1939 roku Towarzystwo liczyło 349 członków¹⁴. Należała do niego m.in. większość archeologów polskich i część studentów starszych lat prahistorii.

Mimo znacznego udziału archeologów – w większości oficerów rezerwy – oraz studentów w wojnie 1939 roku zarejestrowane straty bezpośrednie według dzisiejszego rozeznania były niewielkie (poz. 3 i 42 zestawienia strat). Do niewoli niemieckiej dostało się trzech oficerów (27, 29, 36) i tyłu samo do radzieckiej (2, 10, 13). W czasie powstania poległo w walce pięciu studentów (7, 21, 28, 39, 41, 43). Prawie wszystkie pozostałe straty są wynikiem realizacji ze strony niemieckiej ludobójczego planu¹⁵ wyniszczania narodu polskiego, ze strony radzieckiej zagłady inteligencji oraz kadry wojskowej i administracyjnej. Prawdopodobnie tę podkreślali już A. Bolewski i H. Pierzchała¹⁶.

Represje po obu stronach granicy rozpoczęły się prawie równocześnie. Już we wrześniu 1939 roku we Lwowie został zaarrestowany prof. L. Kozłowski (22) i prawdopodobnie w tym czasie J. Bryk (5). W październiku na powracającego z wrześniowej wojennej tułaczki prof. J. Kostrzewskiego czekał nakaz aresztowania przez gestapo¹⁷, w Krakowie gestapo uruchomiło „Sonderaktion Krakau”, która objęła przede wszystkim profesorów wyższych uczelni (m.in. 1, 6, 14).

w *Polsce za lata 1800–1950*, „Biblioteka Archeologiczna”, 4, Warszawa–Wrocław 1952; A. Abramowicz, *op. cit.*, s. 172.

¹⁰ J. Czekanowski, *Katastrofa wojenna antropologii polskiej i widoki jej odbudowy*, [w:] *Nauka polska...*, s. 111–130.

¹¹ Por. przypis 7.

¹² Por. S. Nosek, *Zarys historii badań archeologicznych w Małopolsce*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1967, s. 110.

¹³ R. Jakimowicz, *Działalność Polskiego Towarzystwa Prehistorycznego w latach 1920–1950*, ZOW 1950, 19, s. 2.

¹⁴ J. Kowalczyk, *Polskie Towarzystwo Prehistoryczne w latach 1920–1939*, [w:] *Polskie Towarzystwo Archeologiczne społeczeństwu*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970, s. 21.

¹⁵ Definicję ludobójstwa patrz: Z. Mańkowski, *II wojna światowa – rola dziejowa*, [w:] *Druka wojna światowa, osady, bilanse, refleksje*, Lublin 1996, s. 18.

¹⁶ A. Bolewski, H. Pierzchała, *Losy pracowników nauki w latach 1939–1945. Straty osobowe*, Wrocław 1989, s. 159.

¹⁷ J. Kostrzewski, *Z mego życia. Pamiętnik*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970, s. 223.

Straty osobowe z okresu II wojny światowej*

I – na skutek działań wojennych 1939 r.:	
1 – zabici na froncie:	2
2 – zmarli z ran:	3
3 – dostali się do niewoli niemieckiej:	27, 29, 36
radzieckiej:	2, 10, 13
4 – zamordowani po pobycie w obozach radzieckich:	2, 10, 13
5 – uwolnieni z obozu po wojnie:	27, 29, 36
II – związane z okresem okupacji (do wybuchu Powstania Warszawskiego):	
1 – aresztowani, więzieni lub wywiezieni do obozów niemieckich:	1, 9, 12, 14, 18, 20, 22, 25, 31
radzieckich:	5, 22
2 – zamordowani w egzekucjach, więzieniach lub obozach niemieckich:	9, 25, 35, 45
radzieckich:	5
3 – zginęli na skutek bombardowań miast niemieckich:	22
4 – przetrzymywani w obozach przejściowych:	8
5 – robotnicy w Rzeszy:	15, 16
6 – zwolnieni w czasie okupacji z więzień i obozów niemieckich:	1, 6, 12, 14, 31
radzieckich:	22
7 – uwolnieni z obozów po wojnie:	18
III – związane z Powstaniem:	
1 – polegli w walce:	7, 21, 28, 39, 46
2 – zamordowani:	11, 38
3 – zginęli w czasie bombardowań:	1
4 – wywiezieni do obozów:	24, 30, 34, 37
5 – uwolnieni z obozów po wojnie:	24, 30, 34, 37
IV – zmarli na skutek okupacyjnych warunków życia (choroby itp.):	17, 19, 44
V – polegli, zmarli, zaginioni w czasie wojny (w większości powinni znaleźć się w powyższych zestawieniach I–III):	4, 23, 26, 33, 41, 43
VI – nie wrócili po wojnie do Kraju:	32, 37, 40

* Numery odpowiadają kolejności osób w liście martyrologii (zaopatrzonej w wybór biogramów i odnotowań)

LISTA MARTYROLOGII (NIEPEŁNA)

1. Ks. prof. Józef Archutowski
(F. Gryglewicz: Encyklopedia Katolicka, 1: 1985, szp. 889 n.)
2. mgr Jan Bartys
(T. Reyman: Przegł. Arch., 8:1948-1949, s. 135, M. M. Blombergowa: „Analecta 9: 2000, z. 2, s. 20–21)
3. mgr Wiktor Ber
(Z. Wartałowska: „Światowit”, 19: 1946–1947, s. 371–373)
4. Michał Borski, prac. pomocniczy Muzeum Wielkopolskiego
(Z. Rajewski, ZOW, 25: 1959, s. 132)

5. dr Jan Bryk
(T. Reyman: *op. cit.*, s. 135; M. M. Blombergowa: *op. cit.*, s. 57)
6. prof. Kazimierz Bulas
(K. Majewski: „Archeologia”, 22: 1971, s. 241–244; J. Śliwa [w:] *Archeologia Śródziemnomorska w Uniwersytecie Jagiellońskim 1897–1997*, Kraków 1998, s. 67–75)
7. Arnold Czczot, student UW
(M. Bernhard, „Archeologia”, 1: 1947, s. 289)
8. dr Stanisław Dedio
(J. Kostrzewski: *Z mego życia. Pamiętnik*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970, s. 158, 223–224)
9. mgr Jacek Delekta
(J. Kostrzewski: *Przeł. Arch.*, 7: 1946–1947, s. 128–129; id.: *Z mego życia...*, s. 149–150)
10. Tadeusz Dobrogowski, student U. Pozn.
(id.: *Przeł. Arch.*, 7: 1946–1947, s. 128; id.: *Z mego życia...*, s. 153)
11. dr Stanisław Durczewski
(id.: *Przeł. Arch.*, 7: 1946–1947, s. 127–128; T. Reyman: *Polski Słownik Biograficzny*, 6: 1948, s. 10)
12. mgr Tadeusz Dziekoński
(J. Kostrzewski: *Z mego życia...*, s. 150)
13. mgr Józef Fitzke¹⁸
(T. Reyman]: *Przeł. Arch.*, 8: 1948–1949, s. 137; R. Jamka: *PSB*, 7: 1948–1958, s. 25)
14. prof. Stanisław Jan Gąsiorowski
(J. Czarniecka: „Archeologia”, 14: 1963, s. 245–254, J. A. Ostrowski [w:] *Archeologia Śródziemnomorska...*, s. 55–66)
15. mgr Włodzimierz Hołubowicz
(T. Różycka: „Silesia Antiqua”, 6: 1964, s. 248–251; „Studia Archeologiczne”, 2: 1967, s. 5–17)
16. dr Helena Cehak-Hołubowicz
(ZOW, 36: 1970, s. 328–329; B. Gediga: „Archeologia Polski”, 25: 1980, s. 456–461)
17. mgr Jadwiga Jakimowiczowa
(J. Kostrzewski: *Przeł. Arch.*, 8: 1948–1949, s. 138)
18. dr Aleksandra Karpińska
(id.: *Z mego życia...*, s. 150–151; L. Leciejewicz: *Polskie badania archeologiczne w Starej Łubecie (1947–1950)*, „Zeszyty Naukowe PUNO”, N.S., 4: 1991, s. 35–42; A. Stypułkowska: *Siłaczka na wygnaniu...*, s. 43–44)
19. Władysław Kasiński
(id.: s. 140)

¹⁸ Odnotujmy tu fakt, że jego pamięci H. Ochrimenko, M. Kuczynko i N. Kubyćka dedykowali *Rozwytok ceramicznego wyrobництва na Wołyni* (Łuńck 2003).

20. doc. Władysław Kowalenko
(J. Kostrzewski: *Z mego życia...*, s. 150; W. Swoboda: *PSB*, 14:1968–1969, s. 521–523)
21. Marek Kozakiewicz, stud. UW
(M. Bernhard: l. cit.)
22. Prof. Leon Kozłowski
(J. Kostrzewski: „Przegl. Arch.”, 7: 1946–1947, s. 311–312; K. Jażdżewski, T. Jędruszek: *PSB*, 15: 1970, s. 19–20)
23. Antoni Kuc, prac. pom. PMA
(L. Sawicki, „Sprawozdania P.M.A.”, 1: 1948, s. 8)
24. Kazimierz Kuc, p. pom. Muz. E. Majewskiego
(W. Antoniewicz: „Światowit” 19:1948, s. 377; J. Głosik: „Wiadomości Archeologiczne”, 44: 1979, s. 231)
25. Kazimierz Łukasiewicz
(J. K[ostrzewski]: *Przegl. Arch.*, 7: 1946–1947, s. 129; id.: *Z mego życia...*, s. 153)
26. Bogdan Mallow, p. pom. Biskupin
(Z. Rajewski: *ZOW*, 19: 1945, s. 32)
27. mgr Józef Marciniak
(J. Machnik: „Sprawozdania Archeologiczne”, 23: 1971, s. 483–484)
28. Anna Michalska, stud. UW
(M. Bernhard: *loc. cit.*)
29. prof. Kazimierz Michałowski
(A. Sadurska: „Archeologia”, 32: 1981, s. 243–246)
30. dr Krystyna Musianowicz
(*ZOW*, 41: 1975, s. 186–189)
31. prof. Jan Oko
(A. Abramowicz: *op. cit.*, s. 124)
32. inż. Kazimierz Osiński
(D. I. Bialic: *PSB*, 24: 1979, s. 338–339)
33. mgr Karol Paulo, geogr. Biskupin
(Z. Rajewski: *loc. cit.*)
34. dr Zofia Podkowińska
(K. Jażdżewski: „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi”, 23: 1976, s. 365–367; J. Rosen-Przeworska: *PSB*, 27: 1983, s. 108–109)
35. doc. Stefan Przeworski
(„Archeologia”, 1: 1947, s. 350–351; M. Popko: *PSB*, 29: 1986, s. 33–34)
36. dr Tadeusz Reyman
(S. Nosek: „Spraw. Arch.”, 2: 1955, s. 187–188; S. Buratyński: *PSB*, 31: 1988–1989, s. 221–222)

37. mgr Kazimierz Salewicz
(J. Gurba: „Pamiętnik Sandomierski”, 2: 1995, s. 171–174)
38. Irena Sawicka
(B. Stolpiak: ZOW, 46: 1980, s. 290–292; Z. J. Wójcik: *PSB*, 35:1994, s. 296–297)
39. Zygmunt Sęczykowski, stud. UW
(M. Bernhard: *loc. cit.*)
40. prof. Tadeusz Sulimirski
(K. Jażdżewski: *op. cit.*, 28: 1981, s. 293–294; A. Żaki: *Tadeusz Sulimirski uczony, nauczyciel, człowiek*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Naukowego na Obczyźnie”, 27: 1983/1984, s. 130–136; J. Gurba: „Rocznik Polonijny”, 5/8:1984/1987, s. 356–359)
41. Tomasz Szczyglewski
(S. Nosek: *Zarys historii...*, s. 104)
42. Józef Szubert, stud. U. Pozn.
(J. Kostrzewski: *Przegl. Arch.*, 7: 1946–1947, s. 128–129; id.: *Z mego życia...*, s. 153)
43. Stefan Ścibiorowski, p. pom. PMA
(S. Sawicki: *loc. cit.*)
44. Józef Turowski, p. pom. Biskupin
(Z. Rajewski, *loc. cit.*)
45. mgr Józefina Voglówna
(A. Abramowicz: *op. cit.*, s. 14)
46. Feliks Wydra, student U. Pozn.
(J. K[ostrzewski]: „*Przegl. Arch.*”, 7: 146–147, s. 130, id.: *Z mego życia...*, s. 153)

Na pewno niepełna lista¹⁹, licząca 46 nazwisk, zawiera wśród poległych, zamordowanych i zaginionych 21 prahistoryków (w tym 2 studentów) i 6 archeologów klasycznych (w tym 4 studentów). Wśród represjonowanych, którzy doczekali się uwolnienia z niewoli niemieckiej, znajdujemy 12 prahistoryków i 4 archeologów klasycznych.

Do strat tych doliczyć trzeba archeologów, którzy nie powrócili do Polski po zakończeniu działań wojennych, zwłaszcza pracowników naukowych (37, 40).

O wiele trudniej – ze względu na przepadek kartotek członkowskich w większości Oddziałów – oszacować straty osobowe Polskiego Towarzystwa Prehistorycznego. Oblicza się, że na skutek działań wojennych i represji okupantów zgi-

¹⁹ Lista ta zawsze będzie otwarta. Do dziś nie wiemy o wszystkich, zwłaszcza studentach, którzy zginęli na froncie, w partyzantce, w Powstaniu oraz o tych, którzy byli represjonowani po Powstaniu i po okresie niemieckiej okupacji. Do bogatej bibliografii przedmiotu dodajmy treść „Numeru Specjalnego Alma Mater” UJ (F. Zi e j k a, *Ne cedat Academia*, 2004 (64), s. 4 i n., s. 5–72).

nęło od 14 do 17% stanu przedwojennego²⁰, to jest ponad 50 członków Towarzystwa²¹, w znacznej części znajdujących się na przedstawionej tu liście.

Pierwsze plany odbudowy zniszczeń w dziedzinie archeologii na terenie całego kraju w nowych granicach zapoczątkowane były w Lublinie – podjęciem już w drugiej połowie 1944 roku pracy w zakresie muzealnictwa i konserwatorstwa oraz naukowo-dydaktycznej w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim przez jednego człowieka W. Hensla²² – i sformułowane na Konferencji Prehistoryków Polskich w Poznaniu 26 sierpnia 1945 roku²³.

Polskie Towarzystwo Prehistoryczne, reaktywowane w 1945 roku, doczekało się rejestracji w roku 1947²⁴. W tym samym roku zarejestrowano pierwsze na Ziemiach Odzyskanych Polskie Towarzystwo Archeologiczne, powołane już w 1945 roku we Wrocławiu²⁵.

²⁰ K. Jażdżewski, *50-lecie działalności Polskiego Towarzystwa Archeologicznego i jego współzałożyciela oraz prezesa, śp. prof. dr. Józefa Kostrzewskiego*, 1970 (referat powielany).

²¹ Por. *Apel do byłych członków Polskiego Towarzystwa Prehistorycznego*, „Przegląd Archeologiczny” 1946, 7, s. 130; W. Bender, *Dzieje i rozwój Polskiego Towarzystwa Archeologicznego w latach 1945–1970*, [w:] *Polskie Towarzystwo...*, s. 29.

²² Por. J. Gurba, *Początki lubelskiej archeologii i jej założyciel*, ZOW 2003, 58, s. 127.

²³ J. Kostrzewski i in., *op. cit.*, s. 42–45; W. Hensel, *Prahistoria w dwudziestoleciu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, ZOW 1964, 30, s. 69.

²⁴ W. Bender, *op. cit.*, s. 29, 32–33.

²⁵ „Archeologia” 1947, 1, s. 297–298.